

ву. Вчинок цей нелегальний, оскільки в силу відомого розпорядження, вчитель не має права вимовити жодного слова по-малоросійськи... Я почав говорити про малоросійську школу, тому що і в малоросійській школі без посібника малоросійської мови неможливе вивчення російської. Ніхто ще не наслідуювався стверджувати, що болгари, молдавани добре розуміють російську, між тим, відносно малоросіян виказується думка, що вони відмінно розуміють російську, і тому користуватися малоросійською мовою при навчанні російської немов би нема ніякої потреби", - говорить він.

За підтримки Корфа в 1882 році на Херсонських земських зборах було вирішено затвердити постанову вчительського з'їзду [8:216].

У 1895 році гласний П.А.Зелений у своїй доповіді на сесії Єлисаветградського земства також порушив питання про те, що однією з найголовніших причин, що гальмують роботу народних шкіл, "треба вважати цілковите ігнорування місцевих мов".

А.Конощенко у своїх спогадах "До історії земської школи на Херсонщині" згадує про відвідини школи, в якій він навчався, земськими інспекторами П.А.Зеленим і О.С.Любовичем. "З того часу дізнався я, що є якесь земство і що наша школа - "земская школа" . Конощенко далі пише: "Що ж нам дала та нова "громадянська" вже школа? Навчилися ми арифметики, знали всі чотири "правила" з "простими" та "іменованими" числами; добре читали, голосно і швидко, самі писали на бумазі сталеним і гусячим пером, вміли розказати "своїми словами", про що написано в книзі, а змісту, духу того що читали, як і перше були, не розуміли. Чужа мова була для нас низкою слів, здається, і схожими з нашими, мужицькими, а проте інших. Учителі були вже пани, балакали з нами попанському, і треба було добре дослухатися, щоб зрозуміти, чого хоче від тебе "господин учитель". І балакали ми ними якимсь "язичієм", псували і рідну, і чужу мову, брали всю науку пам'яттю, а не розумом і не душею, і коли в нас оставалося що-небудь від тієї науки, то тільки те, що одбували з великою працею і зараз же прикладали до живого життя, "пускали в житейський оборот". Од усього іншого зоставалися тільки якісь уривки, попсовані понівечені, без складу і ладу, пригодні лиш на те, щоб надрукувати в яким-небудь юмористичнім журналі тим самим довести, який "дурак этот хохол": не розуміє самих звичайних речей".

Отже, хоча й було дозволено використовувати українську мову при вивченні російської, в школах все залежало від вчителя. Саме він міг зробити крок, до якого його ніхто не примушував, проте який міг багато чого йому коштувати. Тож багато вчителів вибирали "панську", а не "мужицьку" мову, особливо у містах і містечках губернії.

Щодо сільських шкіл, де положення вчителя передусім залежало від його походження, сімейного та матеріального стану, що найчастіше визначався громадою, за дослідженням Б.Еклофа, то, можливо, там і використовувалася українська мова.

Особливої уваги заслуговує діяльність миколаївської "Просвіти", а саме М.Аркаса, який за свій кошт організував у селі Богданівці в 1905 році чотирикласну школу, викладання в якій велося українською мовою. Ця школа проіснувала 2 роки, а потім була закрита царською владою. Отже, на протязі періоду, що досліджується, намагання провести рідну мову в українські школи були марними. Проте передова громадськість не залишала цього питання і робила певні спроби для вирішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАРФ (Державний архів Російської федерації). Ф. 102. (ДПОО). 1914. Оп.244. Спр.305лБ. Арк.89-119.
2. ДАРФ. Ф.102.(ДПОО).1915.Оп.245.Спр.231(№).Арк.112.
3. Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання українською мовою в народній школі України // Український історичний журнал.-1994.-№1,-с.72-81.
4. Eklof, Ben. Russian peasant schools: Officialdom, village culture and popular pedagogy, 1861-1914. Berkeley etc.^ Univ. OF California press, 1986. -XVI, 652с.:mabl.;26р.
5. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині.-К: Б.в., 1908.-32с.
6. Поліщук М.С. Освітня діяльність інтелегенції на Правобережній Україні в 2-й половині XIX ст. Автореф. дис... канд. іст.наук. -К, 1998. -13с.
7. Сборник Херсонського земства. 1881-Херсон: Типографія О.Д.Ходушиной, 1861.-203с.
8. Херсонское губернское собрание. 23 сессия. -Херсон: Типографія О.Д.Ходушиной, 1882.-404с.

В.Я.Павленко, В.В.Зленко

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ХЕРСОНЩИНИ)

Земельне питання в Російській імперії, складовою частиною якої була Україна, має довгу історію, де зустрічаються як періоди відносного примирення, так і часи найвищого боріння пристрастей. Та не дивлячись на численні спроби, його, на жаль, так і не вдалось вирішити. Пояснюється це, в першу чергу, давниною та болючою складністю проблеми. Відомо, що в часи загострення протиріч вияви невдоволення жорстоко придушувалися, а непокірних карали. Шукати шляхи реального вирішення питання почали тоді, коли відкладати на майбутнє стало неможливим. Тому наспіх і не зовсім продумано було підготовлено і проведено реформу 1861р., хоча необхідність докорінних перетворень стала очевидною вже на початку XIX ст.

Аграрна реформа 1861р. не розв'язала земельного питання, адже в своїй більшості селянство залишилось малоземельним, поміщики ж і зберегли в своїх руках величезні латифундії, хоч і не могли дати їм ради. Частина селянства взагалі не отримала землі, а реформа в майбутньому призвела до появи нових протиріч та загострення давнього конфлікту. Крім того, прямим результатом реформи став подвійний грабунк колишніх кріпаків.

Перший раз - коли вони фактично не отримали землі.

Вдруге - коли селян змусили викупити свої наділи у колишніх власників.

Таким чином, попри всю свою прогресивність, селянська реформа 1861р. заклала ґрунт для нових протистоянь, які у майбутньому мали перетворитись (що на жаль і сталося) у велику селянську війну.

І лише в ході революції 1905-1907р.р. багатостраждальне селянство звільнилось від кабальних викупних платежів. Але це вже не змогло зупинити "битву за землю", яка визріла з нерозв'язаного аграрного питання. В її основі лежало різне розуміння сутності земельної проблеми в селянських і поміщицьких колах.

До революції 1905-1907р.р., яка стала каталізатором усіх соціальних процесів, як в російському так і в українському селі співіснувало кілька форм землеволодіння. З одного боку приватна власність поміщиків і духовенства, з другого - общинна власність селян. Але, крім того, існувала і розвивалась приватна власність селян, які прагнули розширити свої володіння. При цьому слід визначити, що на півдні України в такій формі власності знаходилось більше землі, ніж в інших регіонах. Пояснюється це як історичними традиціями, які склалися в Україні ще з часів козацтва, так і особливостями розвитку південних регіонів, які фактично не знали кріпацтва.

І без того непроста ситуація ускладнювалась ще й тим, що у дворянства і селян-общинників склались два цілком протилежні погляди на землю, які на початку ХХст. оформилися як стійкі світогляди. Поміщики вважали, що земля їм належить споконвіку і вона така ж власність, як і будь-яка інша. Вони не бачили ніякого гріха в тому, щоб її купувати і продавати. Селяни ж твердо вірили, що земля нічия, належить богові, а право користуватися нею надає лише праця на ній. Цій споконвічній уяві відповідав основний принцип селянської общини, де земля ділилася між сім'ями "за кількістю ідоків".

До 1905р. держава всебічно підтримувала общину, адже збирати різні повинності було набагато простіше з неї, ніж з багатьох селянських господарів. Не випадково, що община вважалась самою надійною опорою самодержавства на селі, одним з "китів", на яких тримався державний устрій. Але напруженість між общинною і приватною власністю зростала: населення збільшувалось, а селянські наділи зменшувались. Ця гостра нестача землі називається малоземеллям. Мимоволі погляди селян зверталися до дворянських маєтків, де землі було так багато, що

навіть інколи вона приходила в запустіння. До того ж цю власність багато хто з селян вважав незаконною. Звідси стає зрозумілим їхнє прагнення відібрати поміщицьку землю. В період революційних подій 1905-1907р.р. ці протиріччя вилилися в справжню стихійну "війну за землю", коли селяни, як в Російській Імперії, так і в Україні всім миром йшли громити поміщицькі садиби, але земля, як і раніше залишалася для них *fata morgana*. Влада придушувала повстання, посилала в місця заворушень військові експедиції. Із надійної підтримки селянська община в буремні роки перетворилася на небезпечне бунтівне вогнище, яке могло запалити всю імперію.

Тому розрахунки уряду на патріархальний консерватизм селянства повністю провалились. Настрої селян проявилися, в першу чергу, в баченні ними аграрної проблеми. Серед інших, І Дума висунула принципову вимогу наділити селян землю. Перша дума проіснувала трохи більш 2-х місяців, і найбільше часу приділила обговоренню найпекучішого питання суспільного життя - аграрного.

Селянські депутати гаряче вимагали передачі землі до рук хліборобів, але їм так само пристрасно заперечували представники дворянства. Кадети, яким в І Думі належала більшість голосів, марно намагалися знайти альтернативу до примирення сторін. Ця позиція коштувала життя голові кадетської фракції М. Герценштейну, якого було вбито чорносотенними терористами.

У центрі уваги депутатів були два аграрні проекти. Перший внесла фракція трудовиків (проект 104-х). Він носив надто радикальний характер і передбачав відчуження поміщицької землі, що перевищувала "трудоу норму", створення "народного земельного фонду" і введення "зрівняльного розподілу". Останній, на їх думку, був запорукою звільнення кріпаків від будь-якої, в тому числі і поміщицької експлуатації. Прагнучи ліквідувати поміщицьке землеволодіння, вони, в той же час (на відміну від реформи 1861р. і проекту кадетів), не заперечували саму можливість надання компенсацій, але за рахунок держави.

Другий проект запропонували кадети. Він передбачав додаткове наділення селян землею за рахунок часткового відчуження приватно-власницьких земель за викуп по "справедливій", але не ринковій вартості. При цьому кадети підкреслювали, що треба зберегти "культурні поміщицькі господарства". Фактично, це була спроба повторити реформу 1861р. і за допомогою невеликої і, до того ж щедро компенсованої, поступки врятувати поміщиків від селянської революції. "Праві", тобто консервативні партії (октябристи, чорносотенці та ін.) взагалі не висували власного проекту, бо повністю ігнорували необхідність реформ і, як і раніше, наполягали на силовому розв'язанні проблеми.

До літа 1906р. боротьба навколо аграрного питання досягла свого апогею. Що стосується верховної влади, то Микола II був категорично проти всіх форм відчуження, вважаючи, що задовольняти примітивні інстинкти натовпу безвідповідально. Він був переконаний, що всілякі за-

махи на непорушність права власності можуть спровокувати непередбачені соціальні потрясіння.

6 липня Дума виступила з декларацією, в якій підтвердила наміри передати частину поміщицької землі селянам. Влада відповіла розпуском I Державної думи і було оголошено про нові вибори.

9 листопада 1906р., в надзвичайному порядку, обминувши Державну думу, було прийнято урядовий указ, що започаткував земельну реформу.

За задумом уряду, він мав би бути ратифікованим новою Державною думою, вибори до якої було призначено на осінь 1906р.

II Дума зібралася в лютому 1907р. і всупереч надіям консерваторів, виявилася ще більш лівою, ніж перша. Аграрне питання знову було в центрі уваги, але на відміну від I Думи, дворянський табір вже не тільки захищався, але й переходив у наступ. На цей час вже з'явилась урядова програма перебудови землекористування, яка відразу ж стала об'єктом гострої критики.

Пристрасті палали. Так, наприклад, депутат від правих князь Д.Святополк-Мірський, доводячи, що дворянське господарство є багатішим за селянське, порівнював селян з отарою без пастиря. На це йому їдко відповів селянин-монархіст Ф. Петриченко, що селяни дійсно неосвічені, та вони нічого і не просять, як землі, щоб по своїй дурості в ній же і колупатися.

Більшість депутатів у II Думі ще більш твердо ніж у I Думі наполягали на передачі селянам поміщицьких земель.

Прем'єр-міністр П.А.Століпін рішуче відкидав ці пропозиції, порівнюючи таке вирішення проблеми з відомою байкою про Тришкін кафтан.

Зрозуміло, що II Дума не виявила бажання схвалити столипінський указ від 9 листопада 1906р. Серед селян, у зв'язку з цим, поширювалися чутки, що виходити з общини не можна, бо тим хто вийде не дістанеться поміщицької землі.

Позиція II Думи щодо земельного питання призвела до її розпуску 3 червня 1907р.

Нездатність як I так і II Державних дум вирішити аграрне питання полягала не тільки в їх радикалізмі і неналаштованості на конструктивну діяльність, але й в їх нездатності (а в деяких випадках і небажанні) зрозуміти, що суть справи полягає не в простому перерозподілі землі, а в необхідності реформування всієї системи аграрних відносин. Для розв'язання цього вузла накопичених земельних проблем був потрібен політик нової формації, здатний бачити перспективу. Таким і виявився прем'єр-міністр П.А.Століпін.

Селянську общину завжди вважали патріархальною, але гуманною по відношенню до своїх членів формою господарювання. Однак результати соціологічних досліджень, що були проведені у 1902 р., показали істинну суть общини. За свідченням самих селян, ніде немає такого відвертого поглинання слабшого сильнішим, як в общині. Більше того, всу-

переч існуючій думці, селяни вважали общинне землекористування несправедливим, бо, за їх словами, в кожному селі є "горлодери", яких боються і яким підкоряються інші [1:39].

Крім нерівності і соціального приниження, общинна форма господарювання не давала можливості для впровадження більш прогресивних форм землекористування.

Поступово селянська община перетворилася на в'язницю сільськогосподарства, де всі спроби вдосконалити землекористування були марними.

Таким чином, необхідність її ліквідації, як головної перешкоди розвитку капіталізму на селі, стала об'єктивною потребою.

І все ж для розв'язання вузла аграрних проблем було недостатньо лише змінити розміри землеволодіння, відібравши в одних і надавши іншим. Назріла необхідність здійснити якісні зміни в землекористуванні, характерним для якого було застосування рутинних засобів виробництва, низька ефективність, що не дозволяло більшості селян існувати навіть на рівні мінімальної достатності.

Для докорінної модернізації сільського господарства потрібно було створити міцного індивідуального землевласника, який би прагнув і вмів вести сучасне аграрне виробництво, стабільно націлене на ринок. Саме в цьому полягала головна суть ідей П.А.Століпіна.

При цьому характерною рисою столипінської реформи була спроба вирішити аграрні питання не зачіпаючи поміщицьких земель. Слід відзначити що ідея заміни общинної земельної власності на приватну була закладена ще в проєкті реформи 1861р., але в силу різних обставин, так і не була здійснена.

Попередником столипінських перетворень слід вважати відомого державного діяча С.Ю.Вітте, який ще 1902-1905р.р. запропонував ліквідувати общину.

І все ж, саме Століпін був першим, хто почав здійснювати ці ідеї на практиці. Початком створення правової бази для аграрної реформи став указ імператора Миколи II від 3 жовтня 1905р. про відміну викупних платежів, у відповідності до якого селяни (поки що в рамках общини) ставали власниками своєї землі. [2:375].

У жовтні 1906р. були остаточно відмінені подушний податок і кругова порука; обмежена влада місцевих органів управління над селянством, і, водночас, розширені його права на земських виборах, свобода пересування та обрання місця проживання.

Про безпосередній початок земельної реформи сповістив царський указ від 9 листопада 1906р. [3:47,309]. Згідно до нього селяни одержували право виходу з общини разом із своєю землею, яку могли використовувати на свій розсуд, навіть продати. П.А.Століпін вважав, що ці заходи зруйнують общину і сприятимуть появі прошарку заможних селян, які забезпечать стабільність в країні. Він сподівався, що цей указ стане початком формування нового селянського ладу.

На практиці столипінська аграрна реформа проводилась по трьох основних напрямках:

— *безпосереднє виділення хуторських і відрубних форм господарювання*, коли за бажанням селянина, окремі ділянки його землі зводилися в одну, яка мала назву "відруб". Власник, який виділявся з общини, взагалі міг перенести своє господарство за межі села, - в цьому випадку виникав хутір, подібний до американської ферми. Приватна власність селянина на землю, в поєднанні із особистою зацікавленістю в результатах праці та свободою дій, стала могутнім стимулом, який дозволив помітно підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва. Крім того, заможні селяни мали можливість купити наділи своїх бідних сусідів, що частково вирішувало проблему селянського малоземелля.

— *активізація діяльності селянського банку*, який виконував функції по продажу селянам частини поміщицьких земель, а також видавав на вигідних умовах позики на придбання землі.

— *переселення селян на вільні землі до Сибіру, Середньої Азії та Казахстану*. Цією мірою автор реформи прагнув запобігти пролетаризації селянства і, одночасно, вирішити проблему освоєння цілини.

Уже в кінці 1906р держава почала могутній наступ на общину. Спочатку з неї вийшло багато бідняків, які відразу ж продавали свою землю і йшли в місто на заробітки. Заможні селяни з виходом не поспішали. Пояснити це можна, перш за все, тим, що вихід з общини ламав звичний спосіб життя, весь селянський світогляд. А вже з давніх часів община, попри всі негаразди, захищала своїх членів від розорення та інших ударів долі. В общині селянин не так залежав від примх природи, бо кожна сім'я мала кілька наділів: один в низовині, інший - на пагорбі. В посушливий рік кращий врожай збирали в низині, а в дощовий на підвищенні.

За умови зиходу на хутори і відруби можливість "перестраховки" зникла: лише один рік посухи або ж рясних дощів міг призвести до розорення і голоду. Щоб подолати справедливі побоювання селян, виділенням почали нарізати кращі землі. Природно, це викликало обурення інших общинників, в результаті чого між селянами почала зростати ворожість.

У деяких регіонах Російської імперії селянська община виявилась набагато міцнішою, ніж передбачав уряд і селяни відмовлялися покинути її, не зважаючи на тиск. Там влада розпускала общину силоміць. Виникали заворушення. Селяни вбивали чиновників, що проводили земельний переділ. Уряд змушений був знову застосовувати покарання. Таким чином, процес впровадження аграрних перетворень Столипіна був нелегким, а методи - не ідеальними. І все ж в ряді місцевостей, за відповідних умов, цей процес йшов швидко і не так болісно, даючи позитивні результати.

До тих регіонів, де аграрні перетворення знайшли сприятливий ґрунт і підтримку населення, належить Україна, особливо її південна ча-

стина. Це пояснюється як історичними традиціями козацького землеволодіння, так і швидкою капіталізацією економіки, яка фактично не знала кріпацтва.

Розглянемо цей процес на прикладі Херсонської губернії.

Так, наприклад, за опублікованими в них даними за 1907-1908р.р., перехід земельних наділів в приватну власність розпочався, у відповідності до закону від 9 листопада 1906 року, у другій половині 1907 року. За цей час з 5873 бажаючих, які хотіли стати приватними власниками, 5129 такий дозвіл отримали, і за ними було затверджено 44003,8 дес. землі (47964,1га) [3:11]. У наступному, 1908 році, динаміку процесу реформування можна прослідкувати за наведеною таблицею:

Таблиця 1. Динаміка процесу аграрних перетворень у Херсонському повіті Херсонської губернії за 1908р. (Таблиця складена автором на основі відомостей вміщених у "Статистико-экономический обзор Херсонского уезда" за 1908. [3:11])

Місяць	Число власників	Кількість землі, що перейшла в приватну власність	
		в десятинах	в гектарах
Січень	4644	43981	47939
Лютий	4738	44706	48730
Березень	4906	45862	49990
Квітень	5075	46910	51132
Травень	5258	48368	52721 1
Червень	5456	50036	54540
Липень	5635	51718	56373
Серпень	5804	52941	57706
Вересень	6500	58536	63804
Жовтень	6952	62504	68129
Листопад	8100	73366	79968
Грудень	9859	86431	94210

Отже, на протязі 1908р. кількість власників, що вийшли з общини, зросла з 4644 осіб у січні до 9859 осіб у грудні (відповідно, кількість приватизованої землі зросла з 43981 дес. до 86431 дес.)

Наведені дані переконливо свідчать, що селянство Херсонщини схвально зустріло аграрні перетворення. На кінець 1908р. 9859 власників мали в своєму розпорядженні 86431 дес. землі, тобто на кожного власника припадало в середньому 9 дес. землі, в той час, як середній показник по Російській імперії складав 6,4 дес. [4:350].

Таким чином, прості підрахунки показують, що на 1 січня 1909р. із сільських общин Херсонського повіту виділилися 15,7% від загальної кількості господарств (всього їх нараховувалося 64047). Вони закріпили за собою 15% загальної площі земельних угідь, не рахуючи єврейських колоній і посадів.

У наступні роки зберігається тенденція зростання кількості приватних господарств і закріпленої за ними землі.

На результативність реформаційного процесу великий вплив мала активна діяльність Селянського банку.

Так, наприклад, в 1908р. ним було викуплено і ліквідовано великий маєток в с. Токарівка, що перебував на межі розорення. Загальна площа маєтку, що складала 985,5 дес. (1084 га), була розділена на 60 відрубних і хуторських ділянок по 16 дес. (17,4 га) кожна; ще три частини, по 3 дес. кожна, було відведено для потреб місцевих шкіл. Далі джерело повідомляє, що необхідні нотаріальні дії по закріпленню землі за новими власниками будуть здійснені лише за умови виконання покупцями своїх зобов'язань [5:14]. Тоді ж банк придбав для продажу селянам два маєтки в Тягинській волості, в селах Іванівка та Дрімалівка, загальною площею майже 750 дес. (816 га) і вартістю 170450 крб. Крім того, банк вже мав в своєму розпорядженні ділянку біля с. Понятовка площею 913 дес. (995 га).

Як бачимо, банківська система відігравала значну роль в процесі реформування. Набутий в ті роки досвід доцільно було б вивчити та застосувати в наші дні.

Ефективно діяла землевпорядкувальна комісія. Наприклад, в 1908р. за її сприянням було продано в приватну власність 15143 дес. землі (16506 га) на суму 2 млн. 672 тис. 262 крб. Власниками цієї землі стали 887 осіб. Характерно, що 511 з них до цього взагалі були безземельними, 332 - мали менше 3 дес. (3,3 га) на подвір'я і лише 45 вважалися більш-менш забезпеченими, бо мали у власності від 3 до 6 десятин землі (3,09 - 6,54 га) [6:10]. Таким чином, цей приклад переконливо доводить, що завдяки реформі, навіть безземельні селяни мали змогу стати господарями землі.

Більш детально з процесом перерозподілу землі можна ознайомитися за допомогою даних таблиці:

Таблиця 2. Перерозподіл землі по окремих групах населення Херсонського повіту в 1908 році. (таблиця складена автором на основі відомостей, вміщених у "Статистико-економічний обзор Херсонского уезда за 1908г." [10:14])

Групи населення	Набуток (в гектарах)	Втрата (в гектарах)
Дворяни і чиновники		7070,1
Купці і громадяни		2943,1
Міщани	2100,5	
Селяни	1505,2	
Німці поселяни	419,1	
Духовенство	10,9	
Іноземні громадяни		521,9
Товариства селян	1201,5	
Товариства міщан	1754,1	
Товариства німецьких поселян		1,09
Товариства євреїв колоністів із зразковим господарством		43,6
Церковні причети	6,16	
Казенні землі господарського відомства	105,26	
Казенні землі лісового відомства		110,1
Селянський поземельний банк	2389,6	
Іпотечні банки	664,9	
Залізниця	53,91	

Як бачимо, найбільше землі перейшло у розпорядження Селянського банку, який набув її для продажу селянам. Крім того, 2100 га землі перейшло до рук міщан, які разом з селянами, як того і прагнув Століпін, почали складати нову групу землевласників. В той же час, більше ніж 7 тис. га втратили дворяни і чиновники, що не були спроможні (або не бажали) вести господарство в нових умовах утвердження ринкових відносин. Таким чином, в користуванні селян і міщан на кінець 1908р. знаходилося 288653 дес. (314631,8 га), з яких:

- в особистому володінні 168806 дес. (183998,5 га) - 58,6%
- в колективному володінні 98520 дес. (107386,8 га) - 34%
- в громадському володінні 21327 дес. (23246,4 га) - 7,4%

Велика кількість актів купівлі-продажу землі вказує на зацікавленість селян і є підтвердженням, хоч і не прямим, існування в Херсонській губернії проблеми малоземелля. Однак для малозабезпечених господарів цей шлях був закритий: вони не мали коштів для купівлі землі, а позику (в розмірі 60%) вартості того наділу, що передбачалося купити, і

терміном погашення 34-55р.р.) Селянський банк надавав лише на певних умовах: при наявності необхідного реманенту, або ж під поручительство заможної людини. Таким чином держава підтримувала, перш за все, міцних господарів. Що ж стосується бідноти, то столипінський проект передбачав і для неї шанс вибитися із злиднів. Для цього було створено механізм переселення малоземельних селян на цілінні землі.

Вивчені нами документи дають уявлення про хід і наслідки цього процесу. Вони свідчать, що в 1907р. із 15 волостей та одного посаду Херсонського повіту виселились на нові землі 79 сімей (470 осіб), що було на 28% більше, ніж у 1906р. Більшість з них відправились в Оренбурзьку, Томську та Уфімську губернії, а також в Семипалатинську та Алма-Атинську області. Але 7 сімей (53 особи) повернулися назад через брак засобів для влаштування на нових місцях, бідність та відсутність придатної землі [7:4].

У 1908р. в переселенську політику включаються 19 волостей, 4 єврейські колонії, 42 посади. Загалом виселилось 392 сім'ї (2283 особи). Відзначимо, що значну частину серед них склали німці-меноніти (544 особи), які раніше проживали в Херсонському повіті і переселились до Томської губернії. Решта переселенців рушили в Акмолінську і Тургайську області і лише невелика їх частина опинилась в Тобольській і Оренбурзькій губерніях. З цієї групи повернулись 105 осіб, причому причини повернення залишалися ті самі.

Враховуючи такі обставини, в цьому ж 1908р. землевлаштувальна комісія, перед відправкою великої групи переселенців за Урал, направила спочатку на місце призначення 10 своїх представників, які повинні були вивчити наявність належних умов. [8:4].

У 1908-1912 р.р. на нові землі з Херсонського повіту виїхали 2898 селянських сімей, і з них 737 сімей (25%) повернулися на батьківщину. Але найбільша кількість повернення переселенців припадає на 1912р. Так, наприклад, з 17 сімей Олександрівської волості Херсонського повіту, які переселились в Тургайську область і Томську губернію, повернулось 8 сімей, тобто майже 50%. [8: 4].

Як бачимо, кількість переселенців, що повернулись, з кожним роком зростала, що свідчить про ряд неврегульованих питань, які виникали в ході реформаційних перетворень. У наступні роки процес стабілізувався.

Плануючи грандіозні перетворення в країні, П.А.Столипін передбачав, що для цього буде потрібно 20 років. За цей час, за його підрахунками, Російська імперія, складовою частиною якої була і Україна, повинна була перетворитись в могутню державу, з високим рівнем життя населення та ефективною економікою. Але цим задумам не судилось здійснитись. По-перше, реформи зустріли сильний опір як з боку найбільш консервативних представників суспільства, що вважали їх занадто революційними, а тому боялися втратити свої привілеї, так і з боку крайніх радикалів, які прагнули великих потрясінь. Крім того, реформи

загальмувало вбивство Столипіна. На жаль, не знайшлося таких людей, що змогли б продовжити його справу. Тому не дивно, що з початком I світової війни реформа пішла на спад, адже війна спричинила появу нових пріоритетів і, крім того, після мобілізації чоловіків на фронт, їх сім'ї не ризикували виходити з общини.

Офіційно про завершення реформи було сповіщено указом Тимчасового уряду від 28 (11) червня 1917 року [9:331].

За період з 1907 по 1913 р. в Херсонському повіті вийшли із общини і закріпили за собою індивідуальні господарства (відруби) 33259 господарств. Вони отримали 240 тисяч десятин землі (більш ніж 37% від всієї наділеної землі повіту) [10:3].

Цифри говорять про незавершеність реформи. І все ж, в порівнянні з загальноросійськими даними, де за статистикою виділилося 26% селян [11:332], а кількість закріпленої за ними землі склала 15%, можна сказати, що процес реформування на Херсонщині та півдні України був досить результативним.

Причиною такого явища слід вважати вплив цілого ряду чинників. Зокрема, це пов'язано, з одного боку, з традиціями козацького землеволодіння, а з іншого - з пізнім заселенням південних територій, завдяки чому історія селянської общини тут виявилась досить короткою, в порівнянні з іншими регіонами.

Необхідно також враховувати, що ці території майже не знали кріпацтва і почали капіталізуватись відносно рано. Крім того, історично склалося, що значний відсоток населення на цих землях становили іноземні колоністи, для яких общинна форма землекористування була невластива, що в майбутньому вплинуло на формування ментальності населення півдня України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сидоровин Г. Столипин. Жизнь и смерть. - Саратов: Соотечественник. 1997.
2. Хрестоматия по истории СССР. 1861-1917 / Сост. Дмитриев С.С., Эймонтова Р.Г. - М.: Просвещение. 1970.
3. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1908 год. - Херсон 1909.
4. История СССР с древнейших времен до наших дней. Т VI. Россия в период империализма 1900-1917 г. / Под ред. Пономарева Б. Н. - М.: Наука, 1986.
5. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1908 год. - Херсон. 1909.
6. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1908 год. - Херсон. 1909.
7. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1907 год. - Херсон. 1908.
8. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1912 год. - Херсон. 1913.

9. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. X век — 191/год. / Сост. Томсинов В. А. - М.: Зерцало. 1998.
10. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1914 г. -Херсон, 1915.
11. История СССР (XIX, начало XX в.): Учебник / Под ред. И.А.Федорова. - М Высшая школа, 1981.

О.О.Коник

**РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА І ДЕЯКІ ПИТАННЯ
НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ**

(за матеріалами державного архіву Херсонської області)

Пропонована публікація запозичена з фонду № 82 ДАХО, архівний опис якого має назву "Поштово-телеграфні контори і відділення Херсонської губернії (Об'єднаний архівний фонд). 1831 - 1924 рр." [1]. До опису включено справи (одиноці зберігання) з № 1 по № 459, обсягом від кількох до тисячі аркушів, в середньому по 100 - 300 аркушів у справі.

За сухими назвами справ "циркуляри", "листування", "особова справа" тощо ховається значний інформаційний масив з найрізноманітніших питань життя і діяльності не тільки поштового відомства, але і суспільства в цілому. Тут можна знайти креслення поштових скриньок і маршрути поштових трактів, ескізи одностроїв поштових службовців, міжнародні поштові конвенції, списки заборонених до пересилання поштою літературних творів чи графічних видань - спочатку творів Бакуніна та Леніна, пізніше - царських портретів, матеріали, що стосуються Кримської, Японської, першої світової воєн, переходу державної влади з рук в руки в 1917-1919 рр. та багато іншого.

Кожен дослідник, власне, добре знає ситуацію, коли в пошуках матеріалів з теми своїх головних наукових зацікавлень (в даному разі - стосовно діяльності російської Державної думи початку XX ст) він настовхується на безліч іншої інформації, яку - часто не без жалю - мусить відсепарувати. Іноді, втім, така інформація в опублікованому вигляді може принести користь іншим, принаймні, в процесі навчання чи викладання історії. В такому саме відношенні цікавим видається сюжет, винесений в заголовок цієї публікації. Він взятий зі справи № 454 названого фонду, оригінальною назвою якої є "Дела с разной перепиской Святопокровского ПТ-отделения: Началось 12 января 1920 г., кончилось 30 января 1921 г." [2].

Вирвана з контексту - фонд поштових контор - і часу (1920 рік) назва "ПТ-отделение" могла б видатися надто загадковою як, власне, багато інших назв з документів, зібраних у цій теці. Наприклад, циркулярну телеграму з Одеси "местным советам потельревсовета" підписує "тов.]